

Pozamedyczne wyłączenia z obowiązku szczepień w Stanach Zjednoczonych. Klauzula sumienia dla antyszczepionkowców?

Non-Medical Exemptions From Obligatory Vaccination in the United States. Conscience Clause for Anti-Vaxxers?

The author aims at presenting and analysing the legal status of conscientious exemptions from mandatory vaccination in the United States. He applies formal-dogmatic approach, as well as a historical-legal method in the paper. The author places the issue in the context of demands for conscientious exemptions from laws of general applicability that increasingly occur in various spheres of social life. The author outlines the historical background of vaccination hesitancy, the first regulations concerning mandatory vaccination, and exemptions from it. Arguments raised by proponents of the anti-vaccine movement are presented, equally with sociological studies on them. As far as American regulations are concerned, the author comments on the historical development of the mandatory vaccination laws in the USA, their underpinning in the Supreme Court case law, and the first legal disputes that arose around the issue under study. The author examines current legal status of the problem with references to the recent case law of state courts, and possible development trends. The author convinces that exemptions under study should be recognised as an example of the conscientious clause; they rely on states' lawmakers' decisions and their application is restricted to persons recalling conscientious reasons, inlay or religious form.

Łukasz Mirocha

doktor nauk prawnych

ORCID – 0000-0002-1498-2960

e-mail: adwokat.mirocha@gmail.com

Słowa kluczowe:

zdrowie publiczne, choroby zakaźne, klauzula sumienia, wyłączenia światopoglądowe, sprzeciw sumienia, szczepienia, antyszczepionkowcy, COVID-19

Key words:

public health, infectious diseases, conscience clauses, conscientious exemptions, conscientious objection, vaccination, the anti-vaccine movement, COVID-19

<https://doi.org/10.36128/priw.vi41.411>

1. Wprowadzenie

Współczesny rozwój szczepień ochronnych łączy się z postacią Edwarda Jennera, który w ostatnich latach XVIII w., w oparciu o wirusa krowianki (*cowpox*), opracował szczepionkę na ospę prawdziwą (*smallpox*). Błędem jest przypisywanie temu angielskiemu lekarzowi wynalezienia metody uzyskiwania odporności na określoną chorobę polegającej na ekspozycji osoby na odpowiednio spreparowany czynnik powodujący tę chorobę, co jest istotą szczepienia. Różne metody uzyskiwania odporności w ten sposób były znane w Europie już w XVII w., zaś w kulturach orientalnych jeszcze

dawniej¹. Sprzeciw wobec szczepień jest równie stary co sama idea szczepienia. Przykładem nieprzychylnego stosunku do szczepień (określanego w anglojęzycznej literaturze jako *vaccine hesitancy*) może być wypowiedź Jana Jakuba Rousseau zawarta w pochodzącej z 1762 r. pracy *Emil, czyli o wychowaniu*: „Toteż co się tyczy mego Emila, uważam za dostateczne dotknąć za ledwie tej sprawy. Będzie on szczepiony lub nie, zależnie od czasu, miejsca i warunków; jest to u niego rzecz niemal obojętna”². Niemniej, współcześnie zjawisko sprzeciwu wobec szczepień przybiera coraz jaskrawsze, często zorganizowane formy (tzw. ruch antyszczepionkowy). Szybki obieg informacji, w tym z wykorzystaniem tzw. mediów społecznościowych, sprzyja upowszechnianiu się komentowanych postaw; każdy przypadek niewłaściwego działania szczepionki (domniemany czy faktyczny) ma szansę zyskać natychmiastowy rozgłos.

Wraz rozwojem ustawodawstwa przewidującego obowiązek szczepień, sprzeciw wobec nich przybrał formę roszczenia o wyłączenie z tego obowiązku. Prawne wyłączenia z obowiązku szczepienia można podzielić na mające podstawy medyczne (np. ze względu na wiek, kondycję układu odpornościowego zobowiązanego do szczepienia, występujące u niego uczulenia) oraz te nie posiadające takiego uzasadnienia i znajdujące podstawę w przekonaniach zobowiązanego. Wyłączenia światopoglądowe przybierają formę tzw. klauzuli sumienia; powołując się na nie osoby odnoszą się do nauczania tradycyjnych religii, osobistych przekonań religijnych czy filozoficznych. Warto podkreślić, że pojęcie sprzeciwu sumienia, obecnie nieuchronnie kojarzone z odmową służby wojskowej, zrodziło się właśnie w kontekście oporu wobec poddania się szczepieniom³.

Pandemia COVID-19 i wprowadzenie na rynek szczepionek mających zapewniać odporność na zakażenie koronawirusem nie są jedynymi racjami przekonującymi o aktualności poruszanej problematyki. Jeszcze przed wybuchem pandemii, w 2019 roku, WHO ogłosiła opór wobec szczepień

-
- 1 Elisabeth Angeley, „Anti-Vaccination: A Growing Epidemic?” *Journal of the American Academy of Matrimonial Lawyers*, vol. 32 (2020): 272; Marcello Trucas, „The Falconi’s needle against anti-vaccination: A minimally invasive tool in the nineteenth century” *Vaccine*, vol. XXXVIII (2020): 2267.
 - 2 Jean-Jacques Rousseau, *Emil, czyli o wychowaniu*, t. I, przeł. Wacław Husarski (Wrocław: Ossolineum, 1955), 148. Rousseau ma na myśli praktykę celowego zarażania dzieci ospą w celu ich uodpornienia w dorosłym życiu.
 - 3 Patricia Fara, „The Original Anti-Vaxxers” *History Today*, nr 1 (2021): 14-15.

jednym z 10 największych zagrożeń dla zdrowia publicznego⁴. Komentatorzy przekonują, że nawet „COVID-19 nie zabije ruchu antyszczepionkowego”, a opracowanie w bardzo krótkim czasie szczepionki przeciw koronawirusowi może dostarczać argumentów przeciwnikom szczepień⁵. Jeśli chodzi o europejski kontekst prawny problemu, to wskazać trzeba, że już w 2013 roku została złożona do ETPCz skarga dotycząca wyłączeń światopoglądowych z obowiązku szczepień. Skarżący Pavel Vavříčka zarzucał w niej, że Republika Czeska, stosując wobec niego sankcje za niepoddanie dziecka obowiązkowym szczepieniom, naruszyła art. 8 i 9 EKPCz oraz art. 2 Protokołu nr 1 do Konwencji. Sprawa zakończyła się niekorzystnym dla skarżących wyrokiem Wielkiej Izby Trybunału, który zapadł większością głosów 16 do 1⁶. Co istotne, Trybunał uznał skargę za niedopuszczalną w zakresie dotyczącym naruszenia art. 9 Konwencji i w związku z tym nie było potrzeby jej rozpatrywania również w kontekście art. 2 Protokołu nr 1 do Konwencji (odmienne stanowisko w tym zakresie wyraził sędzia Krzysztof Wojtyczek w § 17 swojego zdania odrębnego). Sprawa rozważana była z ograniczeniem do naruszenia prawa do poszanowania prywatności.

Uprawnienie do wyłączenia światopoglądowego było także kwestią sporną w pojawiających się w ostatnich latach w Stanach Zjednoczonych, a obecnie również w Polsce i innych krajach sprawach odmowy wykonywania usług dla osób homoseksualnych⁷.

Wskazane okoliczności przemawiają za zasadnością poruszenia tytułowej kwestii⁸. Ograniczenie rozważań do Stanów Zjednoczonych wynika z bogactwa doświadczeń amerykańskiej judykatury oraz ustawodawstw stanowych w komentowanym zakresie. Doświadczenia te mogą być przydatne

-
- 4 Rebekah Reuben, Devon Aitken, Jonathan L. Freedman, Gillian Einstein, „Mistrust of the Medical Profession and Higher Disgust Sensitivity Predict Parental Vaccine Hesitancy” *PLoS ONE*, vol. 15 (2020): 1.
 - 5 Katrina Megget, „Even Covid-19 can't Kill the Anti-Vaccination Movement” *BMJ*, 4 czerwca 2020, 1-2; Robin C. Vanderpool, Anna Gaysynsky, Wen-Ying Sylvia Chou, „Using a Global Pandemic as a Teachable Moment to Promote Vaccine Literacy and Build Resilience to Misinformation” *American Journal of Public Health. Supplement*, nr S3 (2020): 285.
 - 6 Wyrok z 8 kwietnia 2021 r., skarga nr 47621/13.
 - 7 Zob. Łukasz Mirocha, „Religion-Based Refusal to Perform Services for Homosexuals in Poland” *Italian Journal of Public Law*, vol. 12.2 (2020): 376, 387.
 - 8 Wojciech Ciszewski [„Wyłączenia światopoglądowe jako przedmiot dyskusji teoretycznoprawnej – próba systematyzacji” *Forum Prawnicze*, nr 2 (2016): 66] analizuje problem z perspektywy teoretycznoprawnej.

przy konfrontacji z roszczeniami o wyłączenia światopoglądowe w polskim czy europejskim kontekście prawnym.

Artykuł ma na celu przedstawienie oraz analizę statusu wyłączeń światopoglądowych z obowiązku szczepień w Stanach Zjednoczonych, zwłaszcza odpowiedź na pytanie, czy można je uznać za przykład klauzuli sumienia. Kolejne części pracy prezentują ogólne uwagi odnośnie obowiązku szczepień i jego przeciwników, historię regulacji prawnych dotyczących szczepień w Stanach Zjednoczonych oraz współczesne podejście ustawodawstw stanowych oraz judykatury amerykańskiej do komentowanego problemu. Ze względu na ramy opracowania, analizą objęte są wypowiedzi orzecznicze wprost odnoszące się do problemu szczepień; wyłączeniom światopoglądowym w innych kontekstach poświęcona jest bogata literatura.

2. O obowiązkowych szczepieniach i przeciwnikach szczepień

Działanie szczepionki jest dwutorowe. Szczepienie pozwala nabyć odporność na określoną chorobę zaszczepionej osobie – działa wprost, ale również utrudnia lub uniemożliwia przenoszenie choroby między poszczególnymi osobami, chroniąc pośrednio także osoby niezaszczepione. Ten ostatni efekt nazywany jest odpornością zbiorową lub stadną (*herd immunity*)⁹. Osiągnięcie odporności zbiorowej wymaga by określony procent populacji był zaszczepiony, procent ten jest różny w przypadku różnych chorób; na ogół wymagane jest zaszczepienie 80-95% członków populacji¹⁰. W populacji zawsze pozostaje pewna liczba osób, które nie są zaszczepione, np. z przyczyn medycznych, pozostają one jednak pod ochroną ze względu na odporność stadną. Osiągnięcie wysokiego procentu zaszczepionych osób i utrzymywanie go na tym poziomie jest pożądane nie tylko ze względu na dobro samych szczepionych, ale również przez wzgląd na dobro osób, które nie mogą być poddane szczepieniu¹¹. Korzystają one ze swego rodzaju efektu gapowicza (*free-rider effect*).

9 Douglas S. Diekema, „Personal Belief Exemptions From School Vaccination Requirements” *Annual Review of Public Health*, vol. 35 (2014): 276.

10 Stephan Guttinger, „The anti-vaccination debate and the microbiome: How paradigm shifts in the life sciences create new challenges for the vaccination debate” *EMBO Reports*, nr 3 (2019): 1; Emma Tomsick, „The Public Health Demand for Revoking Non-Medical Exemptions to Compulsory Vaccination Statutes” *Journal of Law & Health*, nr 1 (2020): 134.

11 Tomsick, „The Public Health Demand for Revoking Non-Medical Exemptions”, 142; Erwin Chemerinsky, Michele Goodwin, „Compulsory Vaccination Laws are Constitutional” *Northwestern University Law Review*, nr 3 (2016): 600.

Ustawodawstwa przewidujące obowiązek szczepień opierają się na opisanych wyżej podstawach. Przepisy dotyczące obowiązkowych szczepień wprowadzono w Europie już w pierwszych dwóch dekadach XIX w., dotyczyły one szczepienia na ospę prawdziwą¹². Obecnie europejskie ustawodawstwa są zróżnicowane pod względem istnienia obowiązku szczepień, katalogu chorób, co do których szczepienia są obowiązkowe oraz przewidywanych wyłączeń z tego obowiązku¹³. Generalizując nieco, powiedzieć można, że kraje anglosaskie, co do zasady przewidują światopoglądowe wyłączenia z obowiązku szczepień. Pierwsze tego typu zapisy wprowadzono w Anglii w 1898 r. (*The Vaccination Act*)¹⁴, obecnie obowiązują – mimo sprzeciwów – w Australii¹⁵, sytuacja prawna w Stanach Zjednoczonych zostanie omówiona w kolejnych częściach artykułu.

Również ze względu na działanie odporności stadnej, szczepienia określa się często jako „ofiara własnego sukcesu”. Obserwacja ta wynika z faktu, że przeciwnicy szczepień lub osoby obojętne względem nich, pozostając pod ochroną odporności zbiorowej nie są w stanie dostrzec konieczności szczepień, bowiem nigdy nie żyły w świecie, w którym ta odporność nie funkcjonuje. Gorzkim paradoksem tej sytuacji jest to, że podczas gdy w państwach bogatej Północy wzrastają nastroje antyszczepionkowe, a ich pionierzy korzystają z efektu gapowicza, mieszkańcy biednego Południa mają utrudniony dostęp do szczepień z powodu niewydolności tamtejszej służby zdrowia lub przeszkód ekonomicznych¹⁶.

Nie należy utożsamiać wszystkich osób niepoddających się szczepieniom z przeciwnikami szczepień (antyszczepionkowcami). W grupie nieszczepionych są osoby podlegające wyłączeniu z przyczyn medycznych oraz te przejawiające obojętny stosunek do szczepień, nieszczepiące się z wyгоды. Zdecydowani przeciwnicy szczepień to na ogół podnoszą oni następujące

-
- 12 Diekema, „Personal Belief Exemptions From School Vaccination Requirements”, 277.
 - 13 Zob. *Can one refuse compulsory vaccination? The European Court will soon rule.* <https://eclj.org/conscientious-objection/echr/refus-de-la-vaccination-obligatoire--la-cour-europenne-tranchera-bientt>. [dostęp: 13.01.2021].
 - 14 Fara, „The Original Anti-Vaxxers”, 14; „The Vaccination Act, 1898. A Legal View Of Its Effect” *The British Medical Journal*, nr 1966 (1898): 637-639.
 - 15 Steve Clarke, Alberto Giubilini, Mary J. Walker, „Conscientious Objection to Vaccination” *Bioethics*, nr 3 (2017): 155-156.
 - 16 Francesco Chirico, „The New Italian Mandatory Vaccine Law as a Health Policy Instrument Against the Anti-Vaccination Movement” *Annali di Igiene: Medicina Preventiva e di Comunità*, vol. 30 (2018): 253.

argumenty: 1) szczepienia są szkodliwe, 2) nie działają, 3) są wytwarzane w niebezpieczny sposób (z użyciem niebezpiecznych, nienaturalnych składników), 4) istnieją lepsze metody radzenia sobie z chorobami niż szczepienia, 5) względy sumienia przemawiają za odmową szczepienia¹⁷. Co istotne, bywa, że osoby podzielające argumenty 1)-4) domagają się wyłączenia ze względów sumienia¹⁸. Klauzule sumienia zapewniane przeciwnikom szczepień – w zależności od sposobu ich sformułowania i egzekwowania – mogą być zatem podatne na nadużywanie uprawnień z nich wynikających. W katalogu argumentów antyszczepionkowców mieszczą się także twierdzenia o naruszeniu integralności cielesnej na skutek poddania się szczepieniu¹⁹ oraz odwołania do ogólnie pojmowanej wolności lub „wolności medycznej”²⁰ (najczęściej łączone z twierdzeniem o prymacie tzw. medycyny alternatywnej).

Historyczna analiza argumentacji antyszczepionkowców dowodzi, że są oni skłonni do koniunkturalnego traktowania zdobyczy medycyny i interpretowania wyników badań w selektywny, korzystny dla siebie sposób. Kim Tolley badając rozwój ruchu antyszczepionkowego w Stanach Zjednoczonych spostrzegła na przykład, że w okresie gdy istnienie bakterii jako czynnika chorobotwórczego (*germ theory*) nie było powszechnie akceptowane, przeciwnicy szczepień negowali ich zasadność kwestionując całą *germ theory*. W późniejszym okresie, gdy środowisko medyczne uznało trafność tej teorii i stała się ona przekonująca dla większości społeczeństwa, argumentacja antyszczepionkowców ewoluowała w stronę odwołań do „wolności medycznej”²¹. Z kolei Stephan Guttinger pokazuje, że odkrycia w zakresie ludzkiego mikrobiomu (pozytywny wpływ pewnych bakterii czy nawet konieczność ich istnienia w ludzkim ciele, odkrycie obecności innych mikroorganizmów w tym nawet wirusów w ludzkim organizmie) są traktowane przez antyszczepionkowców jako argument przeciw szczepionkom, nie odróżniają oni bowiem

17 Clarke, Giubilini, Walker, „Conscientious Objection to Vaccination”, 155; Guttinger, „The Anti-Vaccination Debate and the Microbiome”, 1; Diekema, „Personal Belief Exemptions From School Vaccination Requirements”, 279.

18 Zob. Tomsick, „The Public Health Demand for Revoking Non-Medical Exemptions”, 138.

19 Kerri Froc, *What Gets Lost in Using the Notwithstanding Clause*. <https://www.nationalmagazine.ca/en-ca/articles/law/opinion/2019/what-gets-lost-in-using-the-override-clause>. [dostęp: 13.01.2021].

20 Kim Tolley, „School Vaccination Wars: The Rise of Anti-Science in the American Anti-Vaccination Societies, 1879-1929” *History of Education Quarterly*, nr 2 (2019): 185.

21 Tolley, „School Vaccination Wars: The Rise of Anti-Science in the American Anti-Vaccination Societies”, 191.

pożytecznych mikroorganizmów od tych szkodliwych²². Najbardziej jaskrawym przykładem selektywnego podejścia do wiedzy medycznej jest stale obecne wśród antyszczepionkowców przekonanie o związku szczepień z występowaniem u dzieci autyzmu, co zostało naukowo zakwestionowane²³. Część argumentów przeciwników szczepień miała pokrycie w przeszłości, jednak wraz z rozwojem medycyny straciła na aktualności. Dotyczy to na przykład szkodliwości szczepień i naruszenia integralności cielesnej. Przed rozwinięciem *germ theory* i wprowadzeniem rygorów higienicznych w medycynie szczepienia rzeczywiście mogły przyczynić się do roznoszenia chorób czy wdawania się zakażeń, zwłaszcza, że pierwotnie aplikacja preparatu odbywała się w celowo sporządzone rozcięcie powłoki skórnej²⁴. Obecnie te ryzyka zostały wyeliminowane.

Argumenty przeciw szczepieniom przemawiają do specyficznej grupy odbiorców. Badania socjologiczne dowodzą, że istnieje silny związek między wiarą w teorie spiskowe a podatnością na racje antyszczepionkowców²⁵. Dostreżalny jest również związek między religijnością (niekoniecznie przynależnością do konkretnego wyznania), wiekiem, poziomem edukacji oraz poziomem zaufania do lekarzy a tendencją do odrzucania szczepień²⁶.

3. Historia szczepień i sprzeciwu wobec nich w Stanach Zjednoczonych

Opracowana przez Edwarda Jennera metoda szczepień przeciwko ospie prawdziwej bardzo szybko zyskała popularność w Europie oraz w Stanach Zjednoczonych. W 1809 roku stan Massachusetts wprowadził pierwsze regulacje dotyczące obowiązku szczepień, zaś w 1827 roku w Bostonie, stolicy tego stanu, wprowadzono przepisy uzależniające dostęp do szkoły od zaszczepienia. Począwszy od połowy XIX w. poszczególne stany wprowadzały obowiązek szkolny a wraz z nim obowiązek szczepienia w celu uzyskania możliwości udziału w zajęciach. Massachusetts było pierwszym stanem, który zdecydował się na taką regulację (1855), drogą tą podążył stan Nowy Jork (1862), Connecticut (1872), Indiana (1881) i kolejne. Na początku XX w. 11 z 45 ówczesnych stanów posiadało przepisy dotyczące obowiązkowego szczepienia dzieci w wieku szkolnym, ale już w latach osiemdziesiątych XX w. wszystkie

22 Guttinger, „The Anti-Vaccination Debate and the Microbiome”, 2.

23 Chemerinsky, Goodwin, „Compulsory Vaccination Laws are Constitutional”, 591.

24 Trucas, „The Falconi’s Needle Against Anti-vaccinations”, 2267.

25 Zob. Zachary J. Goldberg, Sean Richey, „Anti-Vaccination Beliefs and Unrelated Conspiracy Theories” *World Affairs*, nr 2 (2020): 119.

26 Reuben, Aitken, Freedman, Einstein, „Mistrust of the medical profession”, 6 i n.

stany przewidywały ten obowiązek²⁷. Pierwsze przepisy dotyczące obowiązku szczepienia dotyczyły ospy, w późniejszym okresie rozszerzano katalog chorób objętych obowiązkiem szczepienia.

Wskazane regulacje budziły sprzeciw, który przybierał zorganizowane formy. Lekarze niepodzielający optymizmu względem szczepień, producenci leków, którzy mogli stracić na powstrzymaniu chorób zakaźnych, wreszcie zwykli obywatele zawiązywali stowarzyszenia przeciwstawiające się obowiązkowym szczepieniom. Pewną inspiracją dla ich działalności był funkcjonujący już wcześniej w Wielkiej Brytanii ruch antyszczepionkowy, do którego sukcesów należy organizacja masowych protestów (np. gromadząca co najmniej kilkanaście tysięcy osób manifestacja w Leicester w 1885 roku)²⁸. Przypomnieć trzeba, że w Wielkiej Brytanii pierwsze wyłączenia światopoglądowe z obowiązku szczepień przewidywała ustawa z 1898 roku (*The Vaccination Act*).

Koniec XIX w. przynosi w Stanach Zjednoczonych pierwsze spory sądowe na tle obowiązku szczepień. Wyrokiem z lutego 1897 roku Sąd Najwyższy Stanu Wisconsin rozstrzygnął na korzyść przeciwników szczepień sprawę *State Ex Rel. Adams v. Burdge*²⁹. Dotyczyła ona usunięcia ze szkoły i niedopuszczenia do nauki niezaszczepionych dzieci skarżących. Rozpatrując sprawę Sąd wskazał, że w okresie, którego dotyczyła sprawa w stanie Wisconsin, nie miała miejsca epidemia, nie zachodziły też żadne nadzwyczajne okoliczności pozwalające na stosowanie tak daleko idących instrumentów. Dzięki wygranej w sprawie skarżący zyskali przywódczą rolę w organizacji *Anti-Vaccination Society of America*³⁰. Cytowana sprawa była pierwszym i największym sukcesem przeciwników szczepień. Kim Tolley relacjonuje, że przed 1900 roku udało im się obalić przepisy dotyczące obowiązkowych szczepień w Alabamie i Utah, jednak sądy stanowe w Illinois, Indianie, Zachodniej Virginii, Minnesocie, Północnej Dakocie, stanie Waszyngton i części południowych stanów utrzymały w mocy obowiązek szczepień dzieci w wieku szkolnym³¹.

Najbardziej doniosłe w komentowanym kontekście i dotychczas niepodważone orzeczenie Sądu Najwyższego Stanów Zjednoczonych zapadło

27 Chemerinsky, Goodwin, „Compulsory Vaccination Laws are Constitutional”, 596; Tolley, „School Vaccination Wars: The Rise of Anti-Science in the American Anti-Vaccination Societies”, 164.

28 Tolley, „School Vaccination Wars: The Rise of Anti-Science in the American Anti-Vaccination Societies”, 165.

29 95 Wis. 390 (Wis. 1897).

30 Tolley, „School Vaccination Wars: The Rise of Anti-Science in the American Anti-Vaccination Societies”, 174.

31 Ibidem, 179.

w 1905 roku w sprawie *Jacobson v. Massachusetts*³². Dotyczyło ono obwarowanego karą grzywny obowiązku szczepień osób dorosłych. Rozpatrywane w sprawie regulacje nie przewidywały pozamedycznych wyłączeń od obowiązku szczepień. Sąd Najwyższy uznał, że decyzja odnośnie wprowadzenia obowiązku szczepień leży w kompetencji ustawodawcy stanowego. Sąd dostrzegł, że szczepienia są najlepszym znanym ówczesnie środkiem zwalczania ospy; odrzucił argumentację skarżącego odnośnie szkodliwości szczepień jako niewykazaną. Sąd przyznał, że władze stanowe mają nie tylko prawo, lecz też obowiązek dbania o zdrowie publiczne, co uzasadnia wprowadzenie regulacji dotyczących szczepień obowiązkowych. W wyroku dostrzeżono problem ograniczenia praw indywidualnych na skutek wprowadzenia kwestionowanych regulacji, jednak uznano, że interes publiczny w postaci dbałości o zdrowie publiczne jest przeważający. Uzasadnienie wyroku stwierdza, że prawo do wolności nie oznacza wolności od jakichkolwiek ograniczeń³³.

Kierunek ten został utrzymany w kolejnym wpływowym wyroku dotyczącym problemu uzależnienia możliwości nauki w szkole publicznej od szczepienia. Okoliczności sprawy *Zucht v. King*³⁴ istotnie różniły się od tych ze sprawy *Jacobson*. W Teksasie, gdzie odmówiono niezaszczepionemu dziecku prawa uczęszczania do szkoły (najpierw publicznej, następnie także prywatnej), nie było bowiem realnego zagrożenia epidemicznego. Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych oderwał zatem dopuszczalność wprowadzenia obowiązku szczepień od istnienia naglącej potrzeby; uznał, że regulacje tego typu są zasadne niezależnie od okoliczności³⁵.

Prezentowane rozstrzygnięcia Sądu Najwyższego Stanów Zjednoczonych nie odwiodły przeciwników szczepień od kwestionowania obowiązków w tym zakresie. Zmieniła się jednak argumentacja skarżących – w sprawach *Jacobson* i *Zucht* powoływali się oni na naruszenie XIV Poprawki do Konstytucji Stanów Zjednoczonych – naruszenie klauzuli równej ochrony. W kolejnych inicjowanych sprawach odnosili się oni do swoich przekonań domagając się wyłączeń religijnych. Już w 1907 roku John Pitcairn, współzałożyciel *Anti-Vaccination League of Pennsylvania* argumentował, że: „Jedną z podstawowych zasad naszego rządu jest absolutna wolność od ingerencji w sprawę wiary religijnej. Czy zatem powinniśmy patrzeć niewzruszeni na ustanawianie przez rząd praktyk, które pozbawiają nas wolności w zakresie przekonań

32 197 U.S. 182, 184 (1905).

33 Zob. Chemerinsky, Goodwin, „Compulsory Vaccination Laws are Constitutional”, 604 i n.; Tomsick, „The Public Health Demand for Revoking Non-Medical Exemptions”, 144; Angeley, „Anti-Vaccination: A Growing Epidemic?”, 289 i n.

34 260 U.S. 174 (1922).

35 Chemerinsky, Goodwin, „Compulsory Vaccination Laws are Constitutional”, 606.

medycznych (*medical faith*)³⁶. Argumentacja zbliżona do tej, w połączeniu z inspiracją płynącą z brytyjskiej regulacji klauzuli sumienia, była podstawą kolejnych powództw. Niektóre z nich zacytowano poniżej.

Już w pochodzącym z 1944 roku wyroku do sprawy *Prince v. Massachusetts*³⁷, która nie odnosiła się bezpośrednio do obowiązku szczepień, Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych stwierdził wprost, że „skarżący nie może domagać się wolności od obowiązkowych szczepień dla dziecka czy dla siebie w oparciu o względy religijne. Prawo do wolnego praktykowania religii (*The right to practice religion freely*) nie obejmuje wolności do narażenia społeczności czy dziecka na choroby zakaźne oraz wynikające z nich złe zdrowie czy śmierć”. Niemniej, skuteczność kierowanych współcześnie przez przeciwników szczepień powództw opartych o sprzeciw sumienia uzależniona jest od okoliczności konkretnej sprawy i podniesionej argumentacji. Zasadą jest, że sądy stanowe i federalne stwierdzają konstytucyjność regulacji dotyczących obowiązku szczepienia. Bywa jednak, że nawet w sytuacji, gdy ustawodawca stanowy zapewnia wyłączenia religijne z obowiązku szczepień ich konstytucyjność jest częściowo kwestionowana – paradoksalnie – w pewien sposób na korzyść przeciwników szczepień³⁸. Było tak m.in. w sprawach: *Workman v. Mingo County Board of Education*³⁹, *McCarthy v. Boozman*⁴⁰, *Sherr v. Northport–East Northport Union Free School District*⁴¹. W sprawach tych sądy uznawały, że doszło do naruszenia I Poprawki do Konstytucji Stanów Zjednoczonych w zakresie *establishment clause* i *free exercise clause*, ponieważ obowiązujące wyłączenia dotyczyły jedynie przedstawicieli tradycyjnych, uznanych religii czy organizacji religijnych.

Na przykład wyrok w sprawie *Sherr v. Northport–East Northport Union Free School District* stwierdza, że „Zawarte w artykule 2164(9) ograniczenie dostępu do opartego na religii wyłączenia z obowiązku szczepień do cechujących się dobrą wiarą członków uznanych związków religijnych (*bona fide members of a recognized religious organization*), których poglądy sprzeciwiają się szczepieniom, narusza zarówno klauzulę zakazu ustanawiania, jak i klauzulę wolnego praktykowania religii zawarte w Pierwszej Poprawce do Konstytucji Stanów Zjednoczonych”. W uzasadnieniu argumentowano,

36 Cyt. za: Tolley, „School Vaccination Wars: The Rise of Anti-Science in the American Anti-Vaccination Societies”, 191. Tłumaczenia zawarte w artykule pochodzą od autora.

37 321 U.S. 158, 167 (1944).

38 Chemerinsky, Goodwin, „Compulsory Vaccination Laws are Constitutional”, 606 i n.

39 419 F. App'x 348 (4th Cir. 2011).

40 212 F. Supp. 2d 945, 948 (W.D. Ark. 2002).

41 672 F. Supp. 81, 88 (E.D.N.Y. 1987).

że „Artykuł 2164(9) w swojej obecnej formie i przyjętej interpretacji stwarza w stanie Nowy Jork dla jednostek, które podzielają religijnie motywowany sprzeciw wobec szczepień, ale nie przynależą do organizacji religijnych uznanych przez stan, trwałe problemy natury konstytucyjnej”. Niemniej, ze względu na okoliczności faktyczne, orzeczenie okazało się korzystne jedynie w odniesieniu skarżących Louis i Valerie Levy domagających się religijnego wyłączenia z obowiązku szczepienia córki Sandra Jasmine Levy, którym Sąd przyznał prawo wyłączenia. Odnosząc się do skarżących państwa Sherr, Sąd stwierdził, że „Jakkolwiek państwo Sherr autentycznie sprzeciwiają się szczepieniu Jareda Ryana Sherra, nie dzielą oni religijnych poglądów, które przedstawiają jako podstawy dla swoich roszczeń o religijne wyłączenie od obowiązku szczepień określone w artykule 2164. Wobec tego państwo Sherr nie są uprawnieni do religijnego wyłączenia, którego się domagają, a ich skarga musi być oddalona”.

Rozważania zawarte w uzasadnieniu orzeczenia w sprawie *McCarthy v. Boozman* zmierzają w zbliżonym kierunku. W wyroku stwierdzono, że „Jeśli ustawodawca decyduje się zapewnić religijne wyłączenie z obowiązku szczepień, wyłączenie to musi przejść test konstytucyjny. Religijne wyłączenie określone w artykule 6-18-702(d) (2) w jasny sposób wchodzi w konflikt z klauzulą zakazu ustanawiania oraz klauzulą wolnego praktykowania religii zawartymi w Pierwszej Poprawce do Konstytucji Stanów Zjednoczonych, bowiem z wyłączenia mogą korzystać jedynie członkowie kościołów lub związków religijnych uznanych przez państwo (*members or adherents of a church or religious denomination recognized by the State*)”.

4. Wyłączenia z obowiązku szczepień w Stanach Zjednoczonych wspólnie

U podstaw najnowszych sporów sądowych stały regulacje stanowe dopuszczające pozamedyczne wyłączenia z obowiązku szczepień. Zdecydowana większość stanów dopuszcza takie wyłączenia, które podzielić można na religijne i filozoficzne⁴². Wyłączenie religijne mogą wymagać powołania się na przynależność do tradycyjnych, znanych religii (zapisy te bywają kwestionowane jako naruszające I Poprawkę do Konstytucji) lub mogą uznawać za wystarczające spełnienie kryterium *sincerely held religious belief*⁴³. Wyłączenia

42 W 2020 r. wyłączenia religijne gwarantowało prawo 45 stanów oraz Dystrykt Kolumbii, zaś wyłączenia filozoficzne zapewniało 18 stanów, zob. Tomsick, „The Public Health Demand for Revoking Non-Medical Exemptions”, 133; Chemerinsky, Goodwin, „Compulsory Vaccination Laws are Constitutional”, 597-598.

43 Douglas S. Diekema („Personal Belief Exemptions From School Vaccination Requirements”, 282) wskazuje, że wyłączenia oparte na przesłance *sincerely held religious belief* również mogą być dyskryminujące

filozoficzne mogą odwoływać się do zorganizowanych systemów filozoficznych lub osobistych przekonań⁴⁴.

Wymóg powołania się na nauczanie tradycyjnej religii znacznie ogranicza krąg osób mogących skorzystać z wyłączenia. Co do zasady, większość systemów religijnych prezentuje obojętny stosunek względem szczepień lub popiera je ze względu na pozytywne skutki. Ewentualne wątpliwości w odniesieniu do konkretnych szczepień pojawiały się ze strony kościołów lub wyznań ze względu na skład szczepionek. Wątpliwości wśród Żydów i muzułmanów dotyczyły wykorzystywania w produkcji niektórych szczepionek żelatyny pochodzenia wieprzowego, z kolei wyznawcy chrześcijaństwa kwestionowali wykorzystanie przy wytwarzaniu szczepionek tkanki płodowej pochodzącej z aborcji. Wyznaniami, które wprost sprzeciwiają się szczepieniom są Holenderski Kościół Reformowany (*Dutch Reformed Church*) oraz Stowarzyszenie Chrześcijańskiej Nauki (*Christian Scientists, Church of Christ, Scientist*)⁴⁵.

Przykładowa klauzula przewidująca wyłączenie religijne, której konstytucyjność rozpatrywano w komentowanej wyżej sprawie *Sherr v. Northport–East Northport Union Free School District*, brzmiała następująco: „Niniejszy paragraf (przewidujący obowiązek szczepienia – przyp. autora) nie znajduje zastosowania do dzieci, których rodzic, rodzice albo opiekun(owie) są w dobrej wierze członkami uznanej organizacji religijnej, której nauczanie jest przeciwne wymaganej tu praktyce i certyfikat szczepienia nie będzie wymagany jako warunek przyjęcia lub uczęszczania takiego dziecka do szkoły”⁴⁶. Została ona uznana za niekonstytucyjną w zakresie w jakim zawężyła dostęp do wyłączenia do członków *recognized religious organization*. Przypomnieć trzeba, że Sąd rozpatrujący sprawę odwołał się do kryterium *sincerely held religious belief* i rozstrzygnął sprawę w ten sposób, że skarżący

– względem osób żywiących szczerze przekonania o innym charakterze niż religijny.

44 Clarke, Giubilini, Walker („Conscientious Objection to Vaccination”, 155-156) jako przykłady tych ostatnich podają przekonanie, że zdrowie nie powinno być kontrolowane przy pomocy szczepionek oraz że władze nie powinny zmuszać obywateli do poddawania się zabiegom medycznym. W kontekście przekonań filozoficznych problem zgodności wyłączeń z I Poprawką do Konstytucji ustępuje wątpliwościom wynikającym z klauzuli równej ochrony zawartej w XIV Poprawce do Konstytucji, zob. Diekema, „Personal Belief Exemptions From School Vaccination Requirements”, 282.

45 Tomsick, „The Public Health Demand for Revoking Non-Medical Exemptions”, 137-138.

46 (N.Y.Pub. Health L. § 2164 subsec. 9).

Sherr nie zostali zwolnieni z obowiązku szczepienia, jednak druga para skarżących – państwo Levy skorzystali z wyłączenia.

Ograniczenie wyłączeń do przedstawicieli tradycyjnych religii z pewnością ułatwia ocenę dopuszczalności skorzystania z wyłączenia i do pewnego stopnia utrudnia nadużycia ze strony osób odmawiających szczepienia. Z kolei oparcie wyłączenia czy roszczenia o wyłączenie na podstawie kryterium *sincere belief* powoduje konieczność prowadzenia postępowania dowodowego⁴⁷.

Większość ustawodawstw stanowych wymaga od powołujących się na wyłączenia jedynie złożenia oświadczenia na piśmie ewentualnie potwierdzonego przez notariusza⁴⁸, bywa że oświadczenie ma narzuconą przepisami treść np. pozwalającą odróżnić przekonania religijne korzystającego z wyłączenia od jego przekonań politycznych czy naukowych⁴⁹. W niektórych stanach władze publikują informacje odnośnie procentu zaszczepionych dzieci, co pozwala podjąć rozważniejszą decyzję w zakresie nieszczepienia dziecka. Bywa, że skorzystanie z wyłączenia uzależnione jest od uzyskania zgody specjalisty z zakresu medycyny (rodzice domagający się zwolnienia ze szczepienia muszą przedłożyć stosowny dokument), wyłączenie nie jest możliwe w przypadku określonych chorób, ewentualnie dostępne jest w okresie braku zagrożenia epidemią⁵⁰.

Kwestia szczepienia dziecka wiąże się z problemem opieki i władzy rodzicielskiej nad nim. Wspomniana na wstępie praca Jana Jakuba Rousseau była traktatem o wychowaniu, decyzja o szczepieniu jest jego elementem. Amerykańskie sądy rozpatrywały sprawy zaistniałe na tle sporów rodziców w kwestii szczepienia dziecka. Nieszczepienie dziecka było istotnym argumentem w rozstrzyganiu kwestii prawnej opieki nad dzieckiem w sprawie *In re Marriage of Botofan-Miller*⁵¹. Sąd zobowiązał oboje rodziców do przestrzegania zaleceń pediatry. Na rzecz rodzica-przeciwnika szczepień orzekł sąd w sprawie *Grzyb v. Grzyb*⁵². Matka będąca głównym opiekunem dziecka powołała na świadka pastora, który poświadczył o autentyczności jej sprzeciwu wobec szczepień i ugruntowania sprzeciwu w jej przekonaniach religijnych. Z kolei ojciec dziecka powołał biegłego pediatrę ze specjalizacją z dziedziny

47 Clarke, Giubilini, Walker, „Conscientious Objection to Vaccination”, 159.

48 Ibidem, 160.

49 Chemerinsky, Goodwin, „Compulsory Vaccination Laws are Constitutional”, 598.

50 Tomsick, „The Public Health Demand for Revoking Non-Medical Exemptions”, 136.

51 446 P.3d 1280 (Or. 2019).

52 79 Va. Cir. at 101.

epidemiologii, który potwierdził korzyści płynące ze szczepień. Sąd przyznał matce dziecka prawo do decydowania w zakresie szczepień i ograniczył prawo ojca jedynie do konsultowania tej kwestii, co wynikało z ustalenia o braku możliwości dojścia przez strony do porozumienia w kwestiach medycznych⁵³. Sprawa *San Marco v. San Marco*⁵⁴ może być przykładem instrumentalnego wykorzystywania sprzeciwu sumienia w zakresie szczepień czy próby naduzycia wyłączeń pozamedycznych. Matka dziecka, która często zmieniała miejsce pobytu i zaniechała obowiązku szczepienia dziecka, dopiero w toku procesu powołała się na sprzeciw sumienia jednak nie podjęła próby wykazania podstaw tego sprzeciwu. Sąd uznał, że istnieją podstawy do przekazania opieki nad dzieckiem jego ojcu⁵⁵.

Wydaje się, że najnowszym trendem prawnym w komentowanej dziedzinie jest uchylanie lub ograniczanie przez ustawodawców stanowych wyłączeń pozamedycznych. Decyzje te warunkowane są wybuchami epidemii odry, wiązały się z obserwacją, że liczba osób korzystających z wyłączeń była tak duża, że zagrożony był mechanizm odporności stadnej⁵⁶. Pierwszym stanem, który podążył w tym kierunku była Kalifornia. Przyjęta w 2015 roku Senate Bill no. 277 była reakcją na wybuch epidemii odry jesienią 2014 roku. Pierwsze przypadki epidemii powiązano z Disneylandem, większość ofiar epidemii nie była szczepiona⁵⁷. Kolejne wybuchy epidemii odry miały miejsce w 2019 r. Wówczas ustawodawca Waszyngtonu zdecydował, że pozamedyczne wyłączenia z obowiązku szczepień nie będą dostępne w odniesieniu do obowiązkowych szczepień na odrę, świnkę i różyczkę. Dalej poszedł stan Nowy Jork, uchylając wyłączenia oparte na wierzeniach religijnych⁵⁸.

Epidemia COVID-19 jest czynnikiem istotnie wpływającym na dyskusję odnośnie obowiązku szczepień. Joe Biden, urzędujący prezydent Stanów Zjednoczonych jest zwolennikiem wprowadzenia obowiązkowych szczepień przeciwko temu wirusowi i tworzone są regulacje przewidujące taki obowiązek względem pracowników federalnych. Władze niektórych amerykańskich miast wprowadziły przepisy wymagające legitymowania się certyfikatem szczepienia dla pracowników określonych branż ewentualnie w celu

53 Angeley, „Anti-Vaccination: A Growing Epidemic?”, 296.

54 961 So. 2d 967 (Fla. Dist. Ct. App. 1997).

55 Angeley, „Anti-Vaccination: A Growing Epidemic?”, 297.

56 Jeffrey Kluger, „The Vaccine Battlegrounds” *Time*, 24 czerwca 2019, 42.

57 Zmiana polegała na tym, że w razie odmowy szczepienia dziecko musiało zostać objęte edukacją domową lub indywidualnym programem nauczania realizowanym poza kampusem (Chemerinsky, Goodwin, „Compulsory Vaccination Laws are Constitutional”, 593).

58 Tomsick, „The Public Health Demand for Revoking Non-Medical Exemptions”, 136, 145.

skorzystania z określonych usług (dostęp do siłowni czy restauracji; w tym przypadku alternatywą jest przedstawienie negatywnego wyniku aktualnego testu na obecność wirusa). Wpływ COVID-19 na dyskutowany w artykule problem może być dwojaki. Z jednej strony epidemia i środki wprowadzane w celu przeciwstawienia się jej są impulsem konsolidującym środowiska antyszczepionkowe oraz dającym pretekst do formułowania roszczeń o udzielenie wyłączeń. Z drugiej strony dotkliwość skutków związanych z epidemią może sprzyjać tendencji do ograniczania pozamedycznych wyłączeń z obowiązku szczepień.

5. Konkluzje

Amerykańskie regulacje prawne przewidujące możliwość zwolnienia z obowiązku szczepień ze względów pozamedycznych przybierają formę klauzuli sumienia. Możliwość uzyskania wyłączenia nie jest adresowana do wszystkich przeciwników szczepień (antyszczepionkowców), lecz dotyczy węższej grupy osób powołujących się na względy sumienia, czy to znajdujące ugruntowanie w świeckim światopoglądzie, czy zakotwiczonych w religii. Decyzja o przyznaniu ww. zwolnień leży w kompetencji ustawodawcy stanowego, który określa zasady korzystania z nich, rola judykatury w tym zakresie sprowadza się do kontroli czy – w razie ich wprowadzenia – przewidziane ustawowo wyłączenia dostępne są na równych zasadach.

Prezentowany w artykule problem jest kolejną odsłoną sporu o możliwość uzyskania wyłączeń światopoglądowych z regulacji określanych w amerykańskiej doktrynie jako *neutral laws of general applicability*. Moim zdaniem konieczne jest ostrożne ocenianie roszczeń podnoszonych przez przeciwników szczepień, co uzasadnione jest wagą dobra prawnego, które obowiązkowe szczepienia mają chronić – chodzi o zdrowie publiczne. Przez wzgląd na to, zasadnym może być odwołanie się w amerykańskim kontekście prawnym do konstrukcji *compelling state interest*⁵⁹. Komentowany problem ma jednak znaczenie uniwersalne, a argumenty padające w Stanach Zjednoczonych dają się przełożyć na język prawny innych państw.

Rozwiązania przedstawionego problemu będą znajdowały się na osi, której jednym z krańców jest brak obowiązkowych szczepień, zaś drugi z krańców jest wyznaczony brakiem jakichkolwiek wyłączeń światopoglądowych z obowiązku szczepienia. Jeśli przyjmiemy, że obowiązkiem państwa jest dbanie o zdrowie i życie obywateli⁶⁰, pierwsze z rozwiązań – brak obowiązku szczepień, przynajmniej w odniesieniu do najbardziej niebezpiecznych

59 Obydwie konstrukcje: *neutral laws of general applicability* oraz *compelling state interest* wypracowane zostały w innym kontekście, niż roszczenia przeciwników szczepień.

60 Do czego na mocy art. 68 Konstytucji RP zobligowane są polskie władze.

chorób, należy wykluczyć. Uznanie, że państwo zobowiązane jest szanować przekonania obywateli pozwala z kolei – w pewnych okolicznościach – podać w wątpliwość drugie ze skrajnych rozwiązań, tj. brak jakichkolwiek wyłączeń⁶¹.

Rozwiązania pośrednie zakładają funkcjonowanie obowiązkowych szczepień przy określonym dostępie do wyłączeń światopoglądowych (abstrahując tutaj od treści tych wyłączeń i skupiam się na rozwiązaniach proceduralnych). Najbardziej liberalne wydaje się zapewnienie dostępu do wyłączeń na podstawie deklaracji osób ubiegających się o nie, bez weryfikowania spełnienia przesłanek wyłączenia. Jest to rozwiązanie całkowicie podatne na nadużycia i potencjalnie prowadzące do naruszenia mechanizmu odporności stadnej. Wylimitowanie ryzyka nadużyć wymagałoby wprowadzenia kontroli spełnienia przesłanek, czyli zaangażowania aparatu administracyjnego a w dalszej kolejności sądowego. Utrzymanie odporności zbiorowej mogłoby wymagać określenia liczby osób mogących ubiegać się o wyłączenia, co wiązałoby się z zarzutem dyskryminacji, bowiem w pewnym momencie kryterium decydującym o uzyskaniu wyłączenia byłaby kolejność wniosków. Niezależnie od tego, transparentność w zakresie liczby szczepionych osób (względem pułapu wymaganego do osiągnięcia odporności zbiorowej) jest pożądana również przez wzgląd na prawo pacjenta do podjęcia świadomej decyzji w zakresie szczepienia⁶².

Rozważane wyżej rozwiązania mogą być wzmocnione innymi mechanizmami pozwalającymi zbadać szczerłość przekonania powołujących się na sprzeciw sumienia, ewentualnie wykluczyć z grona przeciwników szczepień osoby, które nie poddają się szczepieniom z powodów niezwiązanych z żywionymi przekonaniem. Steve Clarke, Alberto Giubilini, Mary Jean Walker poszukując analogii między zwolnieniem z obowiązku szczepienia a motywowanym światopoglądowo zwolnieniem z obowiązku służby wojskowej proponują, by osoby wyłączone obarczone były obowiązkami analogicznymi do służby zastępczej. Rozważają oni możliwość obciążenia takich osób dodatkowymi składkami zdrowotnymi, pozbawienie ich zwolnień podatkowych czy podwyższenie rygorów podróżowania przez te osoby⁶³. Inną godną namysłu

61 Niemniej rozwiązanie to zyskuje poparcie w amerykańskiej doktrynie, opowiadają się za nim cytowani w pracy Emma Tomsick oraz Erwin Chemerinsky i Michele Goodwin.

62 Np. umiarkowany przeciwnik szczepień może chcieć korzystać z efektu gapowicza, z czego zrezygnuje i podda się szczepieniu, jeśli nie będzie chroniony odpornością stadną (pomijam tutaj aspekt etyczny takiego postępowania).

63 Clarke, Giubilini, Walker, „Conscientious Objection to Vaccination”, 160 i n.

propozycją jest uczynienie szczepienia łatwiejszym pod względem administracyjnym i formalnym, niż uzyskanie wyłączenia od szczepienia⁶⁴.

Niezależnie od przyjętych rozwiązań prawnych konieczne jest także korzystanie przez władze z „miękkich” sposobów oddziaływania tzn. prowadzenie edukacji i kampanii społecznych pozwalających zerwać ze stereotypami dotyczącymi szczepień i zaopatrujących odbiorców szczepień w rzetelną wiedzę na ich temat⁶⁵. Mogą one być niewystarczające do przekonania radykalnych antyszczepionkowców⁶⁶, ale być może trafią do grupy wahających się.

Bibliografia

- Angeley Elisabeth, „Anti-Vaccination: A Growing Epidemic?” *Journal of the American Academy of Matrimonial Lawyers*, vol. 32 (2020): 271-303.
- Can One Refuse Compulsory Vaccination? The European Court will soon rule.*
<https://eclj.org/conscientious-objection/echr/refus-de-la-vaccination-obligatoire--la-cour-europenne-tranchera-bientt>.
- Chemerinsky Erwin, Michele Goodwin, „Compulsory Vaccination Laws are Constitutional” *Northwestern University Law Review*, nr 3 (2016): 589-616.
- Chirico Francesco, „The New Italian Mandatory Vaccine Law as a Health Policy Instrument Against the Anti-Vaccination movement” *Annali di Igiene: Medicina Preventiva e di Comunità*, vol. 30 (2018): 251-256.
- Ciszewski Wojciech, „Wyłączenia światopoglądowe jako przedmiot dyskusji teoretycznoprawnej – próba systematyzacji” *Forum Prawnicze*, nr 2 (2016): 59-73.

-
- 64 Stacie Kershner, Daniel Salmon, Hillel Y. Levin, Timothy D. Lytton, „A Proposal to Reduce Vaccine Exemptions While Respecting Rights of Conscience” *The Conversation*, 28 stycznia 2019, <https://theconversation.com/a-proposal-to-reduce-vaccine-exemptions-while-respecting-rights-of-conscience-110467>. [dostęp: 18.01.2021].
- 65 Działania takie podejmowano już w XIX w., zob. Trucas, „*The Falconi's needle against anti-vaccinations*”, 2268-2267.
- 66 Środowisko to uchodzi za „ideologicznie izolowane” i występuje w nim efekt echa (*echo chamber effect*), co oznacza, że komunikaty antyszczepionkowców trafiają przede wszystkim do nich samych, nie są oni otwarci na informacje z zewnątrz [Michael Edelstein, Martin Müller, Shamez Ladhani, Joanne Yarwood, Marcel Salathé, Mary Ramsay, „Keep Calm and Carry on Vaccinating: Is Anti-Vaccination Sentiment Contributing to Declining Vaccine Coverage in England?” *Vaccine*, vol. 38 (2020): 5302].

- Clarke Steve, Alberto Giubilini, Mary J. Walker, „Conscientious Objection to Vaccination” *Bioethics*, nr 3 (2017): 155-161.
- Diekema Douglas S., „Personal Belief Exemptions From School Vaccination Requirements” *Annual Review of Public Health*, vol. 35 (2014): 275-279.
- Edelstein Michael, Martin Müller, Shamez Ladhani, Joanne Yarwood, Marcel Salathé, Mary Ramsay, „Keep Calm and Carry on Vaccinating: Is Anti-Vaccination Sentiment Contributing to Declining Vaccine Coverage in England?” *Vaccine*, vol. 38 (2020).
- Fara Patricia, „The Original Anti-Vaxxers” *History Today*, nr 1 (2021): 5297-5304.
- Froc Kerri, *What Gets Lost in Using the Notwithstanding Clause*. <https://www.nationalmagazine.ca/en-ca/articles/law/opinion/2019/what-gets-lost-in-using-the-override-clause>.
- Goldberg Zachary J., Sean Richey, „Anti-Vaccination Beliefs and Unrelated Conspiracy Theories” *World Affairs*, nr 2 (2020): 105-124.
- Guttinger Stephan, „The Anti-Vaccination Debate and the Microbiome: How Paradigm Shifts in the Life Sciences Create New Challenges for the Vaccination Debate” *EMBO Reports*, nr 3 (2019).
- Kershner Stacie, Salmon Daniel, Levin Hillel Y., Lytton Timothy D., „A Proposal to Reduce Vaccine Exemptions While Respecting Rights of Conscience” *The Conversation*, 28 stycznia 2019, <https://theconversation.com/a-proposal-to-reduce-vaccine-exemptions-while-respecting-rights-of-conscience-110467>.
- Megget Katrina, „Even covid-19 can't kill the anti-vaccination movement” *BMJ*, 4 czerwca 2020.
- Mirocha Łukasz, „Odmowa wykonania usług weselnych dla par jedнопłciowych w Stanach Zjednoczonych” *Państwo i Prawo*, nr 4 (2019): 20-34.
- Mirocha Łukasz, „Religion-Based Refusal to Perform Services for Homosexuals in Poland” *Italian Journal of Public Law*, vol. 12.2 (2020): 378-399.
- Potz Maciej, *Granice wolności religijnej: kwestie wolności sumienia i wyznania oraz stosunku państwa do religii w Stanach Zjednoczonych Ameryki*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2008.
- Reuben Rebekah, Devon Aitken, Jonathan L. Freedman, Gillian Einstein, „Mistrust of the Medical Profession and Higher Disgust Sensitivity Predict Parental Vaccine Hesitancy” *PLoS ONE*, vol. 15 (2020).
- Rousseau Jean-Jacques, *Emil, czyli o wychowaniu*, t. I, przeł. Wacław Husarski. Wrocław: Ossolineum, 1955.
- Tolley Kim, „School Vaccination Wars: The Rise of Anti-Science in the American Anti-Vaccination Societies, 1879–1929” *History of Education Quarterly*, nr 2 (2019): 161-194.

- Tomsick Emma, „The Public Health Demand for Revoking Non-Medical Exemptions to Compulsory Vaccination Statutes” *Journal of Law & Health*, nr 1 (2020): 131-156.
- Trucas Marcello, „The Falconi’s needle against anti-vaccination: A minimally invasive tool in the nineteenth century” *Vaccine*, vol. 38 (2020): 2266-2272.
- „The Vaccination Act, 1898. A Legal View Of Its Effect” *The British Medical Journal*, nr 1966 (1898): 637-639.
- Vanderpool Robin C., Anna Gaysynsky, Wen-Ying Sylvia Chou, „Using a Global Pandemic as a Teachable Moment to Promote Vaccine Literacy and Build Resilience to Misinformation” *AJPH Supplement*, nr S3 (2020): 284-285.

This article is published under a Creative Commons Attribution 4.0 International license.
For guidelines on the permitted uses refer to <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode>